

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ Й ЕТИЧНІ ВИМІРИ ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Розглянуто культурологічні й моральні аспекти господарсько-економічної діяльності в цивілізаційному розвитку в концепції Ж. Ж. Руссо.

Ключові слова: людина, культура, цивілізація, суспільний прогрес, економіка, господарство, технології господарювання, етика.

Рассмотрены культурологические и моральные аспекты хозяйственно-экономической деятельности в цивилизационном развитии в концепциях Ж. Ж. Руссо.

Ключевые слова: человек, культура, цивилизация, общественный прогресс, экономика, хозяйство, технологии хозяйствования, этика, мораль.

Considered cultural and moral aspects of economic activities in the development of civilization in the concepts an Zh.Zh. Russo.

Key words: people, culture, civilization, social progress, the economy, agriculture, technology, management, ethics.

Історія людства — багатовимірний соціальний процес, що має ще не розгаданий повною мірою алгоритм, містить динамічні і статичні форми розвитку, швидкі зміни та застої, повернення до минувшини і її відродження на вищому щаблі цивілізаційного поступу. Нині людство перебуває на такому етапі розвитку, коли економічні проблеми все більшою мірою набувають значення духовних, особливо моральних. Відбуваються кардинальні зміни в системі цінностей, а якщо ширше — у системі всього людського духу. Розвиток і функціонування ринкового суспільства в умовах глобалізації залежать від вирішення не тільки суто економічних і техніко-технологічних, а й культурно-етичних проблем. Отже, метою статті є розгляд культурологічних і моральних аспектів господарсько-економічної діяльності в цивілізаційному розвитку, які набувають актуальності в умовах сьогодення в контексті соціальної концепції Ж. Ж. Руссо.

Світова економічна криза, що нині охопила більшість високоцивілізованих країн — це не епізодичне явище, яке, зважаючи на існуючі тенденції, стає перманентним. Економісти, соціологи, культурологи, філософи все більше схиляються до думки, що причинами цієї кризи є не стільки економічні, ринкові, технологічні, скільки духовні, морально-етичні. Причому, симптоми кризи духовності характерні для суспільств як Заходу, так і Сходу, серед них і країни пострадянського простору, зокрема й Україна. «Економічний і соціальний прогрес усе більше потребує високої культури і професіоналізму, добросовісності і громадянської відповідальності працівників, — пише академік РАН О. Богомолов. — Але всупереч

цьому моральність занепадає. Чесність і моральний авторитет влади також часто викликають питання. Утім ці якості є умовою ефективного управління суспільними процесами. Державні інститути і бізнес — структури потребують довіри громадян, основою якої мають бути чесність і справедливість. Сьогодні існує немало підстав для відновлення духовних і моральних цінностей, набутих людством за багатотисячлітню історію, але втрачених або недооцінених нині» [1, с. 55].

Багато хто із сьогоднішніх політиків, економістів, соціальних менеджерів нехтують тими здобутками, які набуті протягом поколінь у сфері суспільного господарювання, ринкових відносин, а дехто про них просто не знає. Якщо реалізувати в дослідженні зазначених вище проблем історико-культурний і ціннісно-нормативний підходи, можна виявити в окремих соціальних проектах XVIII-XIX ст. цікаві думки щодо духовних вимірів господарсько-економічної діяльності в цивілізаційному розвитку.

Особливе місце в осмисленні цих питань належить Ж. Ж. Руссо, у наукових трактатах, публіцистиці, художніх творах котрого розглядаються філософсько-моральні та культурологічні аспекти господарської діяльності людини. В історії соціальної науки Ж.Ж. Руссо зарекомендував себе як радикальний критик суспільного устрою, що дістав назву цивілізації, в якому йому довелось жити.¹

Слід зазначити, що твори Ж.Ж.Руссо, його культурологічні й філософські ідеї були широковідомі в російській і українській думці протягом XVIII-XIX ст. Зокрема, ними цікавилися, використовували у своїй творчості російські просвітники, письменники — А. П. Сумароков, О. М. Радіщев, М. М. Карамзін, О. С. Пушкін, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, Л. М. Толстой, Ф. М. Достоєвський. Значну увагу творчості Ж. Ж. Руссо приділяв український мислитель Я. П. Козельський. Особливо його цікавила критика Ж.Ж. Руссо цивілізації, її соціокультурних наслідків у житті суспільства. У своїй праці «Міркування двох індійців Калана та Ібрагіма про людське пізнання» (1778 р.) він під впливом ідей Ж.Ж. Руссо розмірковує про суперечливість цивілізаційного розвитку людства, зокрема про користь і шкоду наук залежно від того, як певні соціальні сили використовують їх досягнення [4, с. 562]. Вплив руссоїстських ідей про «природну» людину віднаходимо й у творчості Лесі Українки («Лісова пісня»). Деяко співзвучні з ідеями Ж. Ж. Руссо і розмисли П. Куліша про місце і роль досягнень цивілізації в житті українського народу («Листи з хутора»).

Цивілізація, на думку Ж. Ж. Руссо, порочна в своїй основі. Якщо його колеги-просвітники Вольтер, Дідро, Гельвецій,

¹ Питання про смислові значення поняття «цивілізація» ґрунтовно досліджено в монографії В.М. Шейка та Ю.П. Богущього [10].

Гольбах — визнавали позитивне значення розвитку матеріальної і духовної культури порівняно з життям первісної людини («природний стан» людини), то Ж. Ж. Руссо заперечував ідею культурного прогресу. В трактаті «Розсуд про науки і мистецтва», після опублікування якого в 1750 р. він став відомим у широких просвітницьких колах, обґрунтовано основну думку: чим на вищий щабель цивілізації підіймається людство, тим більшою мірою деградує особистість. Деградує вона і фізично: «Дайте цивілізованій людині час, щоби зібрати навколо себе всі його машини: немає сумніву, що вона легко здолає дику людину; але якщо хочете ви побачити боротьбу ще більше нерівну, то поставте їх поруч голими, обеззброєними і невдовзі переконається, яка це перевага — мати постійно всі сили у своєму розпорядженні, завжди бути готовим до будь-яких несподіванок і мати, так би мовити, всього себе при собі» [4, с. 48]. Але ще більшою мірою так звана «цивілізована» людина порівняно з первісною деградує морально. Ось деякі думки Ж. Ж. Руссо з цього приводу. «Наші душі розбещувалися в міру того, як удосконалювалися науки і мистецтва. Можливо, скажуть мені, що це — нещастя, притаманне тільки нашій епосі? Ні, вельмишановні добродії, зло, спричинене нашою суєтною цікавістю, старе, як світ. Припливи і відливи води в океані не точніше підкоряються рухові нічного світила, ніж доля нравів і добропорядності — успіхам наук і мистецтв. У міру того, як вони освітлюють наш небосхил, щезає добродієність, і це явище спостерігається в усі часи і в усіх країнах» [6, с. 47]. Тобто основна думка Ж. Ж. Руссо така: моральний прогрес корелюється з науково-технічним прогресом у зворотному відношенні. «Отже, наші науки і мистецтва, — пише він, — зобов'язані своїм походженням нашим порокам; ми не так сумнівалися би в перевазі наук і мистецтв, якби вони були породжені нашими добродіями. Про їхнє порочне походження свідчить їх призначення. Для чого були б потрібні мистецтва, якби не було живлячої їх розкоші? Чи потрібна була б юриспруденція, якби не існувало людської несправедливості? На що перетворилася б історія, якби не було ні тиранів, ні війн, ні змовників?» [2, с. 53].

Ж. Ж. Руссо напрочуд точно вдалося визначити основні негативні тенденції в розвитку цивілізації. Читача його трактатів і сьогодні вражає те, як цей мислитель ще у XVIII ст. зумів побачити пороки і недоліки суспільства, що вважається цивілізованим. Деякі факти суспільного життя, описані Ж. Ж. Руссо, характерні і для сьогодення: «Якщо ви візьмете до уваги краючі вас душевні муки, виснажливі пристрасті, які призводять до відчаю; надмірну обтяжливу працю бідняків і ще більше небезпечну насолоду, що притаманна багатіям, які примушують одних умирати від нужд, а інших — від надмірностей; якщо ви подумаете про жажливу суміш різних продуктів, з яких складається наша їжа, про шкідливі приправи до них, про зіпсовані продукти харчування, про фальсифіковані ліки, про шахраїв, що

ними торгують, про помилки тих, хто їх призначає, про ядовиті властивості посудини, в якій їх приготують; якщо ви звернете увагу на епідемічні хвороби, що породжуються поганим повітрям там, де існують великі скупчення людей, на хвороби, спричинені низьким рівнем нашого життя, постійними переходами з помешкань, в яких живемо, на відкрите повітря і назад, звичкою одягати та знімати одяг без достатніх пересторог, на всі турботи, що внаслідок надмірної нашої чутливості перетворилися на необхідні звички, і на те, що зневага до них або їх відсутність коштують нам потім життя або здоров'я; якщо додасте ви до цього пожежі і землетруси, що, поглинаючи чи руйнуючи цілі міста, тисячами гублять їх жителів, одним словом, окиньте поглядом усі небезпеки, через усі ці причини безперервно нагромаджуються над нашою головою, ви зрозумієте, якою ціною природа примушує нас розплачуватися за те презирство, з яким ми ставилися до її уроків» [4. с. 101].

Людина, на думку Ж. Ж. Руссо, добра від природи істота, але існуючі суспільні інститути, неконтрольоване панування приватної власності, порочна система виховання в умовах цивілізації перетворюють її на злу істоту. Розкіш власників контрастує з бідністю ремісника і селянина, міська цивілізація — із занедбаними селами.

Яким же має бути вихід для людини і для всього суспільства з кризової ситуації, спричиненої цивілізаційним розвитком людства? «Так що ж! Треба зруйнувати суспільство, знищити «твое» і «мое», повернутися до лісів і жити разом з ведмедами? — такий висновок є близьким до суджень супротивників (Ж. Ж. Руссо натякає на критику його концепції «природної» людини Вольтером — З.О.); але я вважаю за краще їх випередити і, отже, забезпечити від ганьби» [4, с. 104]. Ж.Ж. Руссо, розмірковуючи над цим питанням у багатьох своїх трактатах, розробляє конструктивні ідеї щодо подолання негативних наслідків цього розвитку, убачаючи вихід, передусім, в оптимізації всієї господарської діяльності — як індивідуальної, так і суспільної.

Особливе значення має його стаття «Про політичну економію», що надрукована в 1755 р. в V томі «Енциклопедії, або Тлумачному словнику наук, мистецтв і ремесел». Окремим виданням вона вийшла друком під назвою «Громадянин, або Політична економія». В зазначеній праці Ж. Ж. Руссо порушує питання про поняття «господарство», на основі інтерпретації слова «економія», або давньогрецькою «ойкономія», яке має два значення: «дім» («житло») і «закон». Арістотель, котрого Ж. Ж. Руссо вважав одним із найвидатніших філософів і авторитетів античності, інтерпретував поняття «ойкономія» не тільки, як «дім» («житло»), а й як «господарство» в широкому розумінні, тобто не тільки як домашнє господарство. Ж.Ж. Руссо використовує поняття «політична», «публічна», «громадянська» стосовно поняття «економія» як тотожні. Економія домашня в значенні «управління

домом», «домашнє господарство» розглядаються ним в романі «Юлія, або нова Елоїза».

Стосовно явища, яке Ж.Ж. Руссо називає «громадянською» (публічною, суспільною) економією, то в статті «Про політичну економію» він акцентує увагу на політичних і моральних аспектах державно-господарського життя, визначаючи дві форми існування суспільної економії — народну і тиранічну. Народна, або ж демократична економія зумовлює існування правової держави, в якій закони діють як для людей середнього достатку, так і для тих, хто при владі, а також для бідняків і жебраків.

По-друге, важливого значення він надає управлінській діяльності уряду, усього господарства загалом. Уряд, на думку Ж.Ж. Руссо, повинен запобігати надмірній нерівності серед населення, виховувати із раба громадянина, а багатих — навчати достойно жити. До речі, ці зауваження мислителя актуальні й нині: українське населення має перетворитися на громадянське правове суспільство, кожен житель країни — на громадянина, багач — на патріота своєї держави і благодійника, «дикий капіталізм» — на раціонально влаштоване суспільне господарство.

Ж. Ж. Руссо наводить певні аргументи на користь державного регулювання господарства, оптимального управління майном держави і громадян, збереження власності приватних осіб. У вирішенні питань власності він мав суперечливу позицію: з одного боку, в наукових трактатах («Розсуд про науки і мистецтва», «Розсуд про походження нерівності між людьми», «Про суспільний договір, або Принципи політичного права», «Проект конституції для Корсики») він осуджує приватну власність як утілення соціальної нерівності визначально рівних (у природному стані) людей, як причину соціального зла і відчуження людини, з іншого, вимушений визнати статус-кво існування приватної власності і, отже, закликати забезпечити її збереження в правовій демократичній державі (стаття «Про політичну економію»). Це протиріччя долається, зважаючи на господарський ідеал Ж.Ж. Руссо: приватна власність повинна бути індивідуальною, трудовою власністю. Праця, на його думку, є обов'язковою для всіх громадян, кожен громадянин має право на власність, створену його працею. В «Проекті конституції для Корсики» Ж.Ж. Руссо категорично заперечує зрівнялівку стосовно власності, вважаючи, що вона невідворотно породжує такі соціальні вади: лінощі, убогість, занепад духу. Водночас він визначає, що нетрудова приватна власність, будучи джерелом соціальних антагонізмів, є злом, але вона вже існує як історичний факт. Тому держава має регулювати майнові відносини, обсяг власності, захищати трудову власність громадян від зазіхань крупних власників. Упорядкування державного господарства («суспільної економії») більшою мірою залежить від ефективності діяльності уряду. Навіть пастух, зауважує Ж.Ж. Руссо, управляє своїми собаками і стадами, але

ж він — лише пересічна людина. «Ось чому одна з найважливіших справ уряду — запобігати надмірній нерівності станів: не віднімаючи багатств у їх власників, не надавати можливості всім іншим накопичувати багатства; не створювати притулків для бідних, стежити за тим, щоб громадяни не перетворювалися на жебраків» [4, с. 125].

Окрім державного регулювання власності, держава, на думку Ж. Ж. Руссо, має здійснювати активну морально-виховну роботу. Падіння моралі як результат розвитку цивілізації — незворотний процес, повернення людини до природного стану неможливе. Розкіш, розпуста, рабство — наслідок не тільки цивілізації, скільки антагоністичної приватної власності. Тому необхідно сприймати ці реалії як уже існуючі факти і спрямувати зусилля на політично-громадянське і моральне виховання громадян. «Людина народжується вільною, але повсюди вона в кайданах. Дехто уявляє себе володарем щодо інших, але це не заважає йому бути рабом ще більшою мірою, ніж вони» [4, с. 152]. У кайданах раби втрачають усе, аж до бажання звільнитися від них, вони починають любити рабство. Ж. Ж. Руссо звертає увагу на моральні критерії людини, яка є господарем. Людина, як суспільна істота, має бути самодостатньою, моральною, вільною, яка «робить людину дійсним господарем самої себе» [4, с. 165].

Опис діяльності «істинного господаря» і влаштованого дбайливого індивідуального господарства міститься в романі «Юлія, або нова Елоїза». Ж. Ж. Руссо докладно розглядає організацію господарства в садибі де Вольмарів, у селищі Кларан у Швейцарії. В ній немає кричущого багатства і розкоші. І хоча вона розміщена в сільській місцевості, в ній є й усі міські зручності. Господарський порядок зорганізовано за принципом корисності і розумної достатності: квітники скорочено за площею і завдяки цьому розширено земельні ділянки для овочів, замість некорисного індійського каштана посаджені тутові дерева, що вже починають плодоносити, центральну алею обсаджено горіховими деревами замість старих тополь. «Скрізь приємне замінено корисним, — зауважує автор, — і майже завжди приємне від цього тільки у виграві» [3, с. 377]. Самі власники садиби — дбайливі господарі, праця для них — головна потреба: вони не надають землю в оренду фермерам, а обробляють її стараннями, що приносить прибуток і задоволення.

Ж. Ж. Руссо на прикладі господарського укладу в садибі де Вольмар намагається проілюструвати, як в умовах існуючої цивілізації можна втілити в практику концепцію «природного стану» людини. Вміння розумно жити, оптимально організувати господарство — матеріальне і духовне, відповідно до принципів природності буття — завдання, яке стоїть і перед людиною, і перед суспільством загалом. Ідея організації «природного життя людини протиставляється цивілізації, яка є формою «неприродного стану» людства і причиною переважної більшості соціальних недоліків.

Суспільно-політичні й культурологічні ідеї Ж. Ж. Руссо певним чином сприяли створенню самобутньої господарської концепції Ш. Фур'є [6]. Соціокультурна концепція Ж. Ж. Руссо, незважаючи на соціальний утопізм, має важливе значення не тільки в історичному сенсі, а й з точки зору втілення її окремих ідей у практику господарювання в сучасних умовах.

Отже, розгляд окремих аспектів концепцій господарства Ж. Ж. Руссо надає підстави для певних висновків.

Звичайно, критика устрою цивілізації, яку розгорнув на сторінках своїх наукових трактатів Ж. Ж. Руссо, багато в чому було одностороннім баченням суспільного життя на стадії переходу феодалізму до капіталізму. Але як виразник ремісничо-селянських утопічних уявлень, він послідовно отстоював ідею соціальної рівності людей, закликав до поміркованості щодо накопичення багатства, вбачаючи причину кризи цивілізації, передусім, в занепаді духовної культури, моральної свідомості. Прогрес як у політиці, так і в економіці, господарській діяльності він нерозривно пов'язував з моральними вимірами людського духу. І як це не парадоксально, нині ідеї Ж. Ж. Руссо набувають нового дихання, актуалізуються в умовах кризи сучасного індустріального суспільства. Моральні аспекти, на яких наголошував мислитель, у політичній, економічній, науково-технологічній діяльності сьогодні мають першорядне значення.

Список літератури

1. Богомолов О. Нравственный фактор социально-экономического прогресса / О. Богомолов // Вопросы экономики, 2007. — № 11. — С. 55–62.
2. Руссо Ж. Ж. Избранные сочинения в трех томах. Т. 1 / Ж. Ж. Руссо. — М. : ГИХЛ, 1961. — 851 с.
3. Руссо Ж. Ж. Избранные сочинения в трех томах. Т. 2 / Ж. Ж. Руссо. — М. : ГИХЛ, 1961. — 762 с.
4. Руссо Ж. Ж. Трактаты / Ж. Ж. Руссо. — М. : Наука, 1969. — 697 с.
5. Фурье Ш. Избранные сочинения в четырех томах. Т. 3 / Ш. Фурье. — М. : Из-во АН СССР, 1954. — 600 с.
6. Шейко В. М. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина XIX — початок XXI ст.) / В. М. Шейко, Ю. П. Богуцький. — К. : Гемеза, 2005. — 592 с.

Надійшла до редколегії 26.11.2013 р.